

49. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1902 г. – С. 17; Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1905 г. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1906. – С. 11; Десятилетие “школы домоводства” при Каменец-Подольском детском приюте Ведомства учреждений императрицы Марии. – С. 10.

50. Десятилетие “школы домоводства” при Каменец-Подольском детском приюте Ведомства учреждений императрицы Марии. – С. 12.

51. Благотворительность в России. Попечительство Государыни Императрицы Марии Александровны // Трудовая помощь. – 1900. – № 6. – С. 93-94.

52. Обзор Подольской губернии за 1895 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], [1895]. – С. 135-136.

53. Обзор Подольской губернии за 1892 год (Приложение к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора). – Каменец-Подольск : Типография Губернского правления, 1893. – С. 132.

54. Обзор Подольской губернии за 1893 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], [1893]. – С. 124.

55. Обзор Подольской губернии за 1890 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], [1890]. – С. 100; Обзор Подольской губернии за 1895 год. – С. 136.

56. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], [1903]. – С.134; Отчет Подольской губернии за 1905 год. – С. 119.

57. Отчет Подольской губернии за 1905 год. – С. 119.

58. Обзор Подольской губернии за 1903 год. – С. 134.

59. Двадцатый отчет состоящего под августейшим покровительством Ея Императорского Величества Императрицы Марии Федоровны Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1902 год. – С.-Пб., 1903. – С. 8.

Резюме

В статье проанализировано деятельность губернского попечительства детских приютов в Каменце-Подольском в конце XIX – начале XX вв. по созданию детского приюта, школы домоводства, училища для слепых и организации в них учебно-воспитательной работы и призрения детей.

Ключевые слова: Подольское губернское попечительство детских приютов, организация социальной опеки детей, дети-сироты, дети из бедных семей, детский приют, школа домоводства, училище для слепых, обучение, воспитание.

УДК 378(477.43).–057.87(1921–1929).

І.В.Рибак

Подільський селянин у повсякденному житті в доколгоспний період: хата, двір, село

В статті на основі низки джерел висвітлено повсякденне життя подільського селянства у 20-х роках XX століття, та вплив на нього житлово-побутових умов, соціальної сфери села.

Ключові слова: хата, двір, село, соціальна сфера культура побуту.

Проблема вивчення повсякденного життя є надто складною, а звідси малодослідженою. Її розкриття вимагає від дослідника чималих зусиль при обмеженій кількості джерел. Селянське повсякденне життя подільського селянина досить рідко попадало в поле зору владних структур, а звідси відомості про нього не знайшли повного висвітлення у офіційних тогочасних документах. Історики перевагу віддавали виробничій тематиці, а от побутові процеси знаходили лише фрагментарне ілюстративне висвітлення¹. Виходячи з цього у статті зроблено спробу комплексно розглянути житлово-побутові умови проживання, благоустрій селянського двору, вплив соціальної сфери села на повсякденне життя подільських селян.

На наш погляд, найбільше цінним та важливим джерелом про побутові умови мешканців подільських сіл є дані обстеження санітарно-житлового перепису, здійсненого у 1924 році під керівництвом відомого санітарного лікаря Олександра Марзеева. Ним було обстежено у 49 округах 214 сіл, 86158 селянських дворів, з них об'єктом спостереження та вивчення стало 10961 селянський двір у 28 селах Вінницького, Гайсинського, Могилівського, Тульчинського, Проскурівського і Кам'янецького округів Подільської губернії, в яких мешкало 47995 осіб².

Матеріали перепису дають досить таки узагальнені уявлення про житло подільського селянина у доколгоспний період.

Важливими є дані про час забудови селянських осель. В ході обстеження було з'ясовано, що 15,1% хат збудовано до 1880 року, 10,6% – у період з 1881–1890 рр., 19,2% – у 1891–1900 рр., 25% – у 1901–1910 рр., 20,6% – 1911–1920 рр. і 9,5% за період з 1921–1924 рр.³. Як бачимо, менше половини хат було споруджено у минулому столітті і трохи більше половини у XX столітті. В цілому, житловий фонд подільського села був застарілим. Будівництво хати вимагало значних трудових та матеріальних затрат і селянин зважувався на спорудження нової оселі за умови якщо

вдалося накопичити деякий капітал, застатися будівельним матеріалом і заручитися трудовою підтримкою сім'ї, сусідів, родичів.

Важливими для характеристики якості селянського житла на Поділлі є дані про матеріали з яких зведено стіни та покрівлю хат. 45% обстежених хат були дерев'яними, 44,5% – глинобитними 4,6% – кам'яними, 4,5% – різноманітних змішаних матеріалів, 1,25% – цегляними і 0,25% – сплетеними з хмизу обкиданого з обох боків тонким пластом глини. В Україні ці показники склали відповідно 49,7%, 24,9%, 6,3%, 0,1%, 0,4%⁴. Найпримітивнішими були оселі побудовані з хмизу. Вони майже не захищали своїх мешканців від холоду узимку, оскільки промерзали наскрізь, а влітку надзвичайно вогкими, а звідси повітря у хаті було задушливе.

Вкриті хати на Поділлі переважно соломою – 91,3%, черепицею – 0,8%, залізною бляхою – 7,6%, дерев'яною гонтою 0,3%. В Україні ці показники склали відповідно 81,4%, 9,4%, 6,8%, 2,4%⁵. Відсутність вогнестійкої покрівлі завдавали великої шкоди селянському господарству під час пожежі. “У нашому селі, де будинки криються соломою, – писала газета “Червоний кордон”, – пожежа явище саме звичайне, нікому не доводиться так відчувати цього лиха, як нашому селянинові. Після пожежі йому – хоч з мосту та у воду, бо те, що набуто довгими роками, щезне в одну мить і довго доводиться працювати аби знову відбудувати садибу. Але пожежа так відбивається на господарстві селянина, що він не вилазить і з біди протягом декількох років”⁶.

У дописі сількора з села Лошківці Солобковецького району вказувалося беззахисність селян перед пожежею: “Нещодавно у селі трапилася пожежа, що за кілька хвилин охопила 10 господарств. Згоріло все збіжжя в стодолах і 22 будинки. Збіглося все село, та що з того, коли голіруч. Поставали селяни, як на весіллі і говорять, “а нічого бо проти вітру. Вигорить та й згасне, а на село не понесе”. Де ж справді “не понесе”, коли жінки замість того, щоб допомагати чоловікам гасити пожежу, поставали на коліна кожна коло своєї хати та й б'ють поклони до вогню”⁷.

Важливими є дані про внутрішнє облаштування селянських хат на Поділлі. Насамперед, в ході обстеження з'ясувалося що 97,7% хат мали глиняну або земляну долівку і лише у 2,3% виявлено дерев'яну підлогу. Загальноукраїнські показники склали відповідно 94,8% і 5,2%⁸. Розподіл селянських хат за кількістю кімнат засвідчив таке: 75,5% обстежених осель склалися лише з однієї кімнати, 22,7% з кімнати та відокремленої кухні, 2,3% з окремої кухні та двох кімнат. Загальноукраїнські показники мали такий вигляд: 61,7%, 32,1%, 6,2%⁹. У типових однокімнатних хатах

тисячі селянських родин подолян проводили більшу частину доби. Тут спали, готували і споживали їжу, працювали, прали. Нерідко, під одним дахом із хатою розміщувалися приміщення для худоби. Так, на Поділлі хати були з'єднані з конюшнями у 3,1%, а хліви з 6% обстежених осель. В Україні відповідно 17,8% і 9,2%¹⁰.

Двокімнатні оселі мали такий вигляд. “Звичайний тип селянської хати на Поділлі такий – писала газета “Червоний кордон, – сіни, звідки йде хід на горище, поділяють хату на 2 кімнати, причому в меншій зосереджується все хатне життя селянської сім'ї, тут пічка, яка займає половину. Між пічкою та стіною 3–4 дошки з кожухами. Під одним вікном скриня, а під другим – лавки, під якими міститься величезний вічно смердючий цебер. Друга хата через сіни – чиста половина, де вже є килими й верети. На постелі купа подушок, на яких майже ніхто не спить. В цій хаті ніколи не живуть постійно, а лише користуються нею при великій okazji. Кімнати мають надзвичайно маленькі вікна, часто наглухо забиті, як зимою, так і літом. Ціла родина живе у маленькій хаті, а сім'я складається пересічно з 5–6 осіб, до яких приєднують під весну 3–4 овечки, телятко та 2–3 квочки на гніздах під ліжком”¹¹.

Середня площа селянської оселі на Поділлі становила 17,8 м² приблизно 3,3 м² на одного члена родини. В той же час 19,8% обстежених хат мали площу до 15 м², 58% – від 16–30 м², 17% – 31–45 м² і 5,1% – більше 45 м². В Україні відповідно 18,8%, 56,8%, 18,3%, 6,3%¹².

Що стосується висоти обстежених подільських хат, то вони були такими: до 2 м – 14,2%, від 2,1 до 2,2 м – 25,1%, від 2,3 до 2,5 м – 27,9%, від 2,5–2,6 м – 24,1%, 2,7 м – 2,8%, 2,8 м – 5,8%, 2,9–3 м – 2%, понад 3 м – 0,9%¹³. Селянська хата була будувалася без підмурку і була вогкою. Сухими виявилися лише 29,5% обстежених хат, а 31,4% були вогкими у кутках, 20,4% виявилися наполовину вогкими, а 18,7% повністю вогкими. В Україні ці дані мали дещо інший вигляд: 44,9%, 27,1%, 15,7%, 12,3%¹⁴. Сучасники констатували: “Селяни живуть у малих, вогких приміщеннях. Самі помешкання не влаштовані як слід – холодно, вогко і не вигідно і це не лише тому, що немає будівельних матеріалів із яких можна було б збудувати як слід помешкання, а й тому, що будуємо некультурно. Селянство, будуючи свої хати при цьому не зважає навіть на найпростіші будівельні й санітарні правила і до того ж неправильно використовує приміщення. Тут пічки, із яких фактично тепло вилітає в комин тут і те, що приміщення не вентилюється, що в цьому приміщенні і живуть і білизну сушать. Тут і дітей купають і тут часто густо з родиною тримають вівці й телята”¹⁵.

Отже, обстеження селянських осель на Поділлі у середині 20-х років виявило, що сільський житловий фонд був застарілим. Найбільш представницькою виявилася група хат збудована у XIX ст. Основний будівельний матеріал для зведення стін цілком залежав від місцевих умов, його доступності. Через це у 20-ті роки найбільш поширеною була дерев'яна або глинобитна хата під солом'яною покрівлею із земляною або глиняною долівкою. Планування сільських жител було бідним та примітивним. Як правило, подільські селянські хати були однокімнатними, а звідси незадовільними у гігієнічному відношенні. Невеличкі за площею з низькими стелями, маленькими підсліпуватими віконцями, із постійною вогкістю – характерні риси подільської хати у доколгоспний період.

Заслуговує на увагу висновок С.В.Кульчицького, С.Р.Ляха, В.І.Марочка, про те, що у доколгоспний період селянством здійснювався пошук більш досконалих типів житла. Традиційна селянська оселя типу хата – сіни, перетворювалася в хату – сіни-хату¹⁶. Із збільшенням житлових кімнат зникало старе внутрішнє планування. У деяких хатах, насамперед заможного селянства, простежувалося диференціація приміщень. Сім'я намагалася відокремити спальний чи кухонний кутки, перетворюючи їх у невеличкі кімнатки¹⁷. Деяке поліпшення житлово-побутових умов селянства знайшло відображення в інших позитивних змінах сільської хати: відсутності вогкості, використанні більш якісних матеріалів при зведенні стін, покрівлі. Все ж, у доколгоспний період не вдалося переломити тенденцію залишкового принципу фінансування спорудження якісного житла. В.В.Калініченку вдалося встановити закономірність: із збільшенням посіву в господарстві значно зростала вартість господарських будівель у порівнянні із житловими. Так, у групі з посівом до 2-х десятин на двір господарські будівлі склали 28% вартості всіх споруд у дворі, від 2,1–4 дес. – відповідно 38,1%, від 4,1 до 6 дес. – 41,1%, від 6,1 до 9 дес. – 44,5%, а від 9,1 до 15 дес. – 48,8%¹⁸. Тобто чим більше землі було у селянському господарстві, тим вагомішими були витрати на будівництво господарських будівель. Цей висновок підтверджують бюджетні обстеження селянських господарств Поділля у 1925 р. Якщо вартість житлових будівель у посівній групі до 2-х десятин, складала 88 крб., а господарських 64 крб., то з посівом від 2,1 до 4-х дес. – відповідно 120; 97 крб., від 4,1 до 6 дес. – 239; 185 крб., у 6-ти і більше 250; 276¹⁹. Щорічний приріст вартості житлових будівель у господарствах з посівом до 2-х дес. складав 9 крб., а господарських 2 крб. у рік, то у господарствах з посівом 6 дес. і більше 0; 25,5 крб. Пересічно селянська родина на Поділлі витрачала у рік 11,5 крб. на житлові і 35 крб. на господарські будівлі²⁰.

Негативно на стані та якісних характеристиках житла позначилася парцеляція селянських господарств, яка мала місце у часи чорнопередільського періоду аграрної революції. Новостворені селянські сім'ї намагалися за будь-яку ціну зводити власні хати, господарські будівлі, а це у тогочасних економічних умовах було досить непростою справою. Через нестачу коштів селянин прагнув якомога здешевити будівництво житла, що не могло негативно позначитися на його якості. В огляді Подільської планової комісії. “Про стан сільського господарства у 1924 році” зазначалося “будівлями населення більш-менш забезпечене. Проте посилене утворення нових господарств, що почало спостерігатися в останні роки (у 1916 році на одне господарство припадало 5,3 душ, а в 1923 р. – 3,9 душ), викликало посилене житлове будівництво, на яке відволікаються значні кошти селян. Це будівництво відбувається за зростаючих труднощів пошуку лісоматеріалу, а також якісних вогнебезпечних будівельних матеріалів. Ось чому поки, що не доводиться говорити про поліпшення сільського будівництва”²¹.

Традиційна недосконалість подільської хати створювала важкі санітарно-гігієнічні умови проживання, пов'язані із поганим природним та штучним освітленням. Маленькі віконця вдень пропускали обмаль сонячного світла і у селянській хаті завжди була напівтемрява, а у вечірній і нічний час, за даними обстеження 1924 року, 65,9% подільських хат освітлювалося за допомогою каганця, 2,1% – гасової лампи без скла і лише 13,1% мали гасову лампу зі склом. В Україні ці показники були 54,3%, 15,3%, 37,3%²².

Електричне освітлення у сільській хаті було великою рідкістю, проте знайшло деяке поширення у другій половині 20-х років. Сількор з села Купин Кам'янецького округу радісно повідомляв у газету “Червоний кордон”: “Минулого року справа із електрифікацією зрушила із мертвого місця. Роздобули динамо-машину, поставили стовпи, купили дроти. Провели електрику до деяких сільських хат. Освітлення коштує недорого – 50 коп., а світло, як у день. Дехто із селян не чекає поки проведуть електрику, достає дроти і викидає каганці і говорить досить кліпати перед цим сліпаком, віддамо його в архів, а самі будемо з електрикою”²³.

Типовий подільський селянський двір включав окрім хати, комплекс господарських будівель, кожна з яких виконувала відповідну господарську функцію. У клуні або в стодолі зберігалося збіжжя, де його молотили, а після цього зберігали соломі. У коморі знаходилося зерно, різні домашні речі. Під повіткою був реманент: віз, сани, дрова. У хлівах знаходилося велика рогата худоба, у стайні – коні, в сараях – свині, у кошарі – вівці.

Для утримання курей, качок, гусей, індиків призначалися курники. Овочі, молокопродукти зберігалися в льоху. Важливим атрибутом селянської садиби була криниця. Хата і господарські будівлі були обгороджені тином або парканом складаючи селянську садибу, або як казали на Поділлі обійстя.

Опис типової селянської садиби на Поділлі знаходимо у замітці “Із сільського побуту” члена пропагандистської групи ЦК КП(б)У, який побував взимку 1926 року у Проскурівському окрузі, зокрема він відвідав господарство Івана Матвієшина у селі Іванківці Юринецького району. Його родина складалася з п’яти осіб і мала 4 десятини землі, коня, корову, свиню і півтора десятка курей. За всіма показниками це було на Поділлі пересічне середняцьке господарство. Його садиба включала крім хати, хлів, клуну, комору, льох та спільну із сусідом криницю. Хата і господарські споруди були дерев’яними, вкритими соломом’ю²⁴. Чимало селянських дворів погано доглядалися, незадовільним був їх зовнішній та санітарний стан. Обстеження, проведене у 1928 р., виявило, що лише 42,3% селянських дворів мали зелені насадження і квіти, 5,2% огорожу із хврткою, майже у половини не було спеціально влаштованих місць для збирання сміття і нечистот, 72% селянських дворів не мали спеціально облаштованих відхідників²⁵.

Практично у тодішніх селах було відсутнє вуличне освітлення, пішохідні тротуари з твердим покриттям інші елементи благоустрою.

Окрім хати, двору на повсякденне життя селянина значний вплив мала соціально-побутова інфраструктура села, наявність добре впорядкованих вулиць, під’їзних шляхів, закладів освіти, здоров’я, культури, торгівлі, тощо.

На повсякденне життя селянина значний вплив мали село, його чисельність, розташування, адміністративний статус тощо. Сільські населені пункти Поділля були строкатими за кількістю дворів. У Вінницькій окрузі нараховувалося 352 сільських населених пункти, які склалися лише з одного селянського двору, Кам’янецькій – 211, Могилівській – 122, Проскурівській – 297, Тульчинській – 298, всього – 1280 сіл від 2–25 дворів було відповідно – 210, 92, 137, 172, 122, всього – 733. Це була дрібна поселенська мережа, у якій практично були відсутня найпримітивніша соціально-побутова інфраструктура. Не було церкви, школи, лікнепу, крамниці, тощо. З огляду на малочисельність сільського населення тут не було жодного сенсу створювати будь-яку соціальну сферу. Середні села представляли населені пункти, які мали 26–50 дворів і більше. Таких у Вінницькому окрузі нараховувалося 31, Кам’янецькій – 92, Могилівській – 28, Проскурівській – 29, Тульчинській – 9, всього 189. Села від 51–100 дворів відповідно – 47, 61, 65, 31 24, всього – 197. Це були середні населені пунк-

ти, які вже могли мати найпростіші заклади соціально-побутової інфраструктури. Села які мали у своєму складі 101–300 дворів і більше вважалися великими таких у Вінницькому окрузі нараховувалося – 222, Кам’янецькому – 165, Могилівському – 127, Проскурівському – 213, Тульчинському – 70, всього – 797. Села, які мали 300 і більше дворів відповідно 213, 175, 137, 159, 244, всього – 928²⁶. У великих селах, як правило, була найрозвинутіша соціальна сфера.

Отже, на Поділлі у середині 20-х років нараховувалося 4815 сіл, об’єднаних у 324 сільради Вінницького, 296 – Кам’янецького, 238 – Могилівського, 273 – Проскурівського, 278 – Тульчинського округів. Всього на теренах Поділля діяло 1409 сільських рад²⁷. Лише у великих селах, яких у регіоні нараховувалося 1725 могла розвиватися соціально-побутова інфраструктура, яка зазвичай, складалася із школи, лікнепу, дільничної лікарні, або амбулаторії чи фельдшерського пункту, крамниці, сельбуду, хати-читальні, книгозбірні, базару, ярмарку.

У занедбаному стані знаходилися сільські під’їзні шляхи. Село потерпало від жакливого бездоріжжя. У дописі сількора з села Чугар зазначалося: “Дощами розмило дороги і вулиці в селі. Такі ями і баюри, що ні проїхати, а ні пройти”²⁸. У дописі сількора із села Куча Новоушицького району йшлося про таке: “Не один раз на зборах сільради ухвалювали виправити дороги та містки, але нічого не змінилося. Місток по дорозі до Іванковець ребрами світить. Під’їде до нього дядько, запустить п’ятірню в чуприну і виголосить свою постанову. Але сільрада не чує”²⁹. Ще гірше становище було із сільськими під’їзними шляхами. Хоча селяни, виконуючи дорожню повинність, самотужки здійснювали впорядкування та ремонт шляхів, їх стан залишався незадовільним. Про вкрай жакливий стан шляхів багато писала місцева преса. Зокрема, у дописі сількора із Солобковецького району йшлося про таке: “По дорозі до Солобковець на Хапанівській дорозі така багнюка, що не вилізти. Купаються у ній дядьки, тріщать вози, промокає те, що лежить на возах, а раймісцгосп навіть оком не кліпнув”. В іншій кореспонденції йшлося про таке “На під’їзді до села Івашківці саме біля нього є дві великі ями і як іде дощ, то з них не те, що в’їхати важко, а виїхати неможливо”³⁰. Обстеження шляхів Проскурівського округу у 1926 році виявлено, що знешеними було 53,4% доріг, а районних 60,7%. А в деяких районах, зокрема Волочиському, Ярмолинецькому придатними було лише 23% сільських під’їзних доріг, а у Войтовецькому, Деражнянському, Кузьминському, Летицькому 34%³¹. Через бездоріжжя, яке особливо посилювалося ранньою весною або восени села залишала відрізаними від зовнішнього світу, по-

збавленими будь-яких благ людської цивілізації. “Під час весняного або осіннього бездоріжжя – писала газета “Радянське село” – рух на ґрунтових гужових шляхах практично зовсім припиняються на два-три місяці. Це викликає неймовірно важкі проблеми, чисельні труднощі у житті жителів сіл”³². Нерідко невеличка річка або яр, через відсутність мостів, облаштованих переправ ставала серйозною перешкодою і утруднювала комунікаційні можливості селян. Про це зокрема йшлося у чисельних скаргах селян у місцеві органи влади, часописи. В одній з них сількор із села Кузьмин Проскурівського округу писав: “Під лісом, недалеко від Кузьмина, особливо у ярмарковий день, кричать селяни, іржуть коні, кувікають свині, верещать поросята. То ярмаркові так через місток перебираються. Не один наб’є собі добру гулю на лобі. Та якби на цьому сталося. Вів один селянин на ярмарок коняку. Варта вона була в нього 146 крб. Вивів її на місток, а та в диру та в річку. Пропала коняка. Продав селянин тільки шкуру за 4 крб. і, плачучи пішов додому”³³. В результаті такого становища переважна більшість подільських сіл, в умовах бездоріжжя, відсутності налагодженого поштового, телефонного і телеграфного зв’язку жило патріархальним замкнутим життям.

На повсякденний уклад селянина істотно впливала наявність у селі закладів освіти, культури.

Як правило, заклади освіти на селі були представлені школами 1-го концентру, який на Поділлі нараховувалося 1705 та школами 2-го концентру – 166, всього 1871³⁴. Отже одна школа припадала 2,6 подільські села. Крім того, у сільській місцевості у 1925 році діяло 22 школи для малописьменних і 1518 лікнепів, або 1540 освітніх закладів такого типу³⁵.

Початкова школа була лише у кожному третьому селі. Відкриття школи або лікнепу було значною подією у житті доколгоспного села. Так, у кореспонденції з с.Копачівка Війтовецького району радісно повідомлялося “В нашому селі 384 неписьменних, з них 80% жінки. Спочатку про ліквідацію цього лиха не можна було й мріяти, але коли в нашому селі організували хату – читальню закипіла робота. В минулому році було зроблено випуск 48 осіб, з них 35 дівчат. А в цьому році майже всі дівчата пішли у лікнеп. Записалося 117. Неписьменні хлопці теж не відстають. Записалося 47”³⁶. В іншій із с.Ставчани Новоушицького району йшлося про таке: “На днях у нас відбувся випуск лікнепу, на іспиті було багато присутніх селян. Серед учнів, що скінчили лікнеп більшість таких, що раніше жодної букви не знали. Тепер же можуть і написати, що треба прочитати. З великим задоволенням, навіть погордою тримали себе учні на іспиті. Їх вигляд, ніби говорив – а, що бачите, і вже я письменний і я вже світ бачу”³⁷.

Переважна більшість сільських шкіл знаходилося у непристосованих приміщеннях, була погано забезпечена навчальними посібниками, письмовим приладдям. Гострою на селі залишалася проблема вчительських кадрів. “Нестача шкіл відчувається гостро – зазначалося у звіті Подільського губвиконкому 1924 р.³⁸. У звіті про діяльність Кам’янець-Подільського повітового відділу народної освіти 1925 р. констатовалося: “В сучасний момент становище сільських шкіл цілком незадовільне. Крім того, шкільні будинки зовсім не відповідають своєму призначенню”³⁹. В Проскурівському повіті під час обстеження весною 1925 р. було виявлено, що на 414 шкіл, які мали 1386 груп учнів було всього 849 класних кімнат. Одна кімната припадала на 1,6 групи або 38 дітей, хоча розрахована була на 20 місць. Партами обстежені школи були забезпечені лише на 60%. В ряді шкіл були відсутні природничо-історичні кабінети, настінні карти, глобуси, рахівниці та інше необхідне навчальне приладдя. Через відсутність палива у п’яти школах Меджибізького, Старосинявського районів навчання взимку не проводилося. Через незадовільну роботу сільських шкіл, їх недостатню мережу значна частина дітей у подільському селі була не охоплена навчанням або нерегулярно відвідувала школу⁴⁰.

З метою подолати кризові явища у сільському шкільному будівництві лише на Проскурівщині у 1927 р. було збудовано 2 – двокімнатних, 7 – однокімнатних та 3 – семикімнатні шкільні приміщення. 12 шкільних будинків були цегляні, а 10 – вальковано-глиняні⁴¹. Складною проблемою залишалася забезпечення сільських шкіл вчителями та створення для них належних умов роботи. Ось як дану ситуацію відобразив сількор із с.Яромирка Купинського району Кам’янецького округу”. В нашому селі є школа і лікнеп, але освітня робота не налагоджена. В школі є два вчителі. Один з них працює бухгалтером в кооперації і ця робота забирає у нього стільки часу, що терпить освітня справа. Другий вчитель живе, аж у третьому селі, що також негативно відображається на роботі школи. Що торкається лікнепу, то завідуючого дуже часто “запрошують” до суду за хуліганство. А для того, щоб до суду піти, наперед треба чогось накоїти – час витратити”⁴².

У сфері сільської роботи чільне місце посідало проведення вільного від роботи часу. Особливо важливою була проблема змістовного культурного дозвілля. Вирішити це мали заклади культури на селі: селянські будинки, (сельбуди), хати-читальні, бібліотеки⁴³. У великих селах, переважно райцентрах, створювалися селянські будинки та клуби. У 1925 р. нараховувалося 160 сельбудів та 77 сільських клубів⁴⁴. Така їх мізерна кількість не могла істотно впливати на дозвілля сільської молоді, позбавленої можливості

брати участь у гуртках художньої самодіяльності, перегляді кінофільмів, тощо. Найтипівішим закладом на селі була хата-читальня. Їх у селах Поділля нараховувалося 942⁴⁵. Всього подільському селі нараховувалося 1179 закладів культури або один з них припадав на чотири села. Часто ініціаторами відкриття закладів освіти та культури були сільські вчителі. Так, у дописі сількора із с. Рункошів Староушицького району повідомлялося: “До призначення т. Мамчука вчителем в нашому селі не було сельбуду, хати-читальні, а школа й лікнеп виглядали дуже сумно. При новому вчителеві до школи почало ходити до 100 душ, з яких більше половини дівчат, працював лікнеп. За ініціативою вчителя заснована хата-читальня”⁴⁶.

У 20-ті роки у подільське село прийшло кіно. Демонстрація кінофільмів була значною подією та великою рідкістю у повсякденному житті селян. Про це йшлося в кореспонденції з села Хоптинець Кузьминського району “В нашому селі нещодавно відбулася значна подія. – Відкрито кіно вперше у цілому районі. На відкритті були присутніми понад 150 селян. Всі присутні були вражені демонстрацією кінофільму і вельми задоволені”⁴⁷. Свої позитивні враження стосовно демонстрації кінокартин селяни висловлювали у чисельних подяках. Так, у подячному листі Бабшинської сільради Жванецького району Кам’янецької округи зазначалося “24 квітня в нас у селі демонструвалася кінокартина “Гамбург”. На сеансі, не рахуючи дітей було 512 душ. Першого травня селяни переглянули стрічку “Наказ революції”, було 623 осіб. Селяни дуже зацікавилися картиною і тепер вимагають, щоб сільрада подбала про власне кіно для села. Картини показували гарно. Написи чіткі і всі могли прочитати. За надіслані дві картини сільрада від імені всіх селян виносить велику подяку. Просимо теж не забувати про нас, бо живемо далеко від центрів і лише завдяки картинам змогли побачити, що робиться на білому світі”⁴⁸. Але й були протилежні спостереження, щодо кінофікації села. У цьому плані красномовним є допис сількора “Кіно по-жванецьки”, в якому йшлося про таке “Є у Жванці театр, а в театрі раз на тиждень демонструється кіно, але часто-густо його показ доводить глядачів до сліз. Справа кінофікації села налагоджена кепсько: від шуму, гармидеру, нерозберихи, тупоту в театрі аж голова тріщить. Сильніші користуються силою своїх м’язів і займають кращі місця, передні стоять і заважають тим, хто сидить. Селяни, що прийшли з інших довколишніх сіл, як “чужі” можуть постояти притиснені до стіни і розглядати розпарені спини передніх глядачів. З демонстрацією картини теж погано. Стрічка рветься щохвилини і часто-густо її не переглядають повністю. Так, було з “Трипільською трагедією”, якої не було показано дві частини”⁴⁹.

Переважна більшість закладів культури на селі працювали незадовільно. Так, у дописі сількора із райцентру Солобківці Кам’янецького округу зазначалося “Гарний у нас райсельбудинок. Але завжди він на колодці, ні газету почитати, ні репетицію влаштувати. А коли вдається зайти до сельбуду, завідувач виганяє і каже сельбуд не для зборів. Цікаво для чого?” В іншому дописі з села Покутинці Зіньківського району йшлося про таке “Ніяк не може налагодитися робота в нашому сельбуді і дійшло вже до того, що майже кожного дня на дверях сельбуду колодка висить”. В іншому дописі з містечка Фрампіль Проскурівського округу констатовалася “Молодь нашого містечка не має культурного дозвілля. Сельбудинок зачинений, а якщо відчинений то молодь його не відвідує. В містечку темрява та мертвий сон, а наші комсомольці поначіплювали собі значків та й крутяться по ньому та брехнями займаються”⁵⁰. Особливо незадовільною була діяльність сільських хат-читалень. Сучасники так характеризували їх стан “Якістю своєю далеко не являють того що мусіли б являти. Досить сказати, що майже половина цих закладів не мають окремих приміщень містяться в брудних помешканнях, які неможливо так прикрасити, щоб вони могли приваблювати селян, притягати їх до себе, бути осередком, де селянство з великим бажанням використовувало б свій вільний час, одержувало і духовне задоволення і розвагу і ті поради, необхідні для його господарчої роботи”⁵¹.

Серйозним недоліком закладів культури на селі було згортання їх роботи у зимовий період, у зв’язку з відсутністю палива. Це викликало чисельні скарги сільської молоді. “Мороз посилюється минулої зими в нашому сільському клубі, – писав сількор із села Пилипи-Хребтівські Новоушицького району, – і не пускав туди нікого, а якщо і пустить то довго не засидишся. Клуб не опалюється, вікна вибиті”⁵².

У багатьох дописах сількорів йшлося про занедбаний примітивний стан сільських закладів культури. “Село Богданівці Деражнянського району – велике поселення (понад 200 дворів). Є сільрада, сільські організації, та не видно, щоб вони щось зробили у справі культурної перебудови села. Сельбуд міститься в одній маленькій кімнатці з одним лише віконцем. У кімнаті жодної лавки, де можна було б присісти. При сельбуді є театр, зовсім не облаштований. Лав для глядачів нема, сцена схожа на зруйновану корчму, стеля – на вагітну жінку. На селі є багато молоді, але дівчата до сельбуду не ходять. Хлопці пиячать і хуліганять”⁵³. “Наша хата – читальня, – писав сількор із села Шутнівці Жванецького району, – справжній смітник. Бруду по коліна, плакати обірвані, книжки порозки-

дані. Молодь і дорослі читальні не відвідують. Сходяться самі підлітки – бешкетують”⁵⁴. Через це подільська молодь мала обмежені можливості проведення змістовного культурного дозвілля. Сількор, а згодом майбутній український письменник Михайло Стельмах у замітці “Болячки нашого побуту” так описав проблему дозвілля на прикладі свого села Дяківці Вінницького округу. “Найбільше вільного часу має наша сільська молодь взимку, тому то й не дивно, що взимку, шукаючи якоїсь забави, вона починає більше хуліганити й бешкетувати, більше пити горілки й взагалі робити те, чого ніколи б вона не робила аби мала якась цікаве й корисне діло, або розвагу. Зимою вона знічев’я починає грати в карти, вигадувати різні анекдоти, брутальні жарти, негарні забавки. Однією з найпоширеніших і найулюбленіших забавок серед молоді є забавки “битися об заклад”. От збереться кілька хлопців у якогось самогонщика або на вечорницях і за жартами давай вихвалитися, що можуть зробити. Найбільше закладаються на самогонку, а потім той, хто виграє разом з іншими парубками п’є горілку”⁵⁵.

Великою рідкістю на селі була бібліотека. У 1925 році у Вінницькому окрузі діяло 45 бібліотек, з них 6 – в окружному місті Вінниці, Гайсинському відповідно 20; 1, Кам’янецькому – 19; 2, Могилівському – 17; 2, Проскурівському – 21; 1. Тульчинському – 21; 1. В цілому, в губернії нараховувалося 143 бібліотеки в тому числі 13 в окружних містах⁵⁶. Фактично бібліотеки діяли лише 93 районних центрах та в окремих великих містечках і були зовсім відсутні у селах. Ще більшою рідкістю була книга в селян. Член пропагандистської групи ЦК КП(б), який побував взимку 1926 р. у селі Іванківці Юринецького району Проскурівського округу зазначав, що на все село лише у сільського комуніста Івана Матвієшина була невеличка книгозбірня, яка нараховувала 10 книг⁵⁷.

Отже, у доколгоспний період у повсякденному житті подільського селянина значну роль починають відігравати заклади освіти так культури. На селі частіше почали відкривати школи, лікнепи, сельбуди, хати-читальні, бібліотеки. Все ж, через нерозвинутість їх мережі та низьку якість роботи сільська дівтора мала обмежені можливості здобути освіти, а молодь змістовно та культурно проводити дозвілля.

Чільне місце у повсякденному житті подільського селянина відігравали заклади охорони здоров’я. Хвороби, висока смертність, особливо дитяча були супутниками селянського повсякдення. Медична допомога селянам здійснювалася через сільську мережу медичних закладів, яка складалася з районної поліклініки спрощеного типу та лікарні з диференційованими

(профільними) ліжками, протитуберкульозного та венерологічного диспансеру, жіночої консультації, санепідемстанції. Безпосередньо у селах створювалися дільничні лікарні, амбулаторії, фельдшерські та акушерські пункти, які підпорядковувалися районному центру охорони здоров’я. За тодішніми нормативами одна лікарня мала обслуговувати не більше 20 тисяч сільського населення, а одне-ліжко-місце у лікарні мало припадати на тисячу мешканців сіл⁵⁸.

Проте досягти значних результатів у насиченості сіл Поділля закладами охорони здоров’я в доколгоспний період не вдалося. Наприклад, у Тульчинському окрузі у 1927 р. одна лікарня обслуговувала 35,7 тис. сільського населення⁵⁹ у Вінницькому окрузі у 1926 р. 27785 жителів сіл, а одне ліжко-місце у закладах охорони здоров’я припадало на 2344 селян⁶⁰. Середній радіус сільської дільничної лікарні складав 11,8 версти, а амбулаторії – 9,2 версти⁶¹.

Важкою була праця лікаря, фельдшера, акушерки на селі, яку можна прирівняти до справжнього подвижництва. Безкультур’є, бездоріжжя, незадовільні житлово-побутові умови, величезні розміри сільських лікарняних дільниць, перенапряга надзвичайно ускладнювали роботу лікаря на селі. Зокрема, про важкі умови роботи сільських медичних працівників йшлося у дописі сількора у газету “В містечку Купелі Війтовецького району на Проскурівщині є амбулаторія, персонал якої надмірно переобтяжений роботою. Щодня амбулаторію відвідує пересічно 100 хворих. Штат амбулаторії куций: лікар, помлікаря, акушерка. Отже, про нормальну роботу не може бути мови. Крім роботи в самій амбулаторії на цей персонал лягають виїзди в села, а такі виїзди трапляються кожного дня. Крім огляду хворого треба написати рецепт, заготовити та видати хворому ліки й розказати як їх вживати, що займає багато часу. Коли видавати ліки за рецептом, то треба проводити звітність по видаткам. Через це багато хворих інколи тижнями чекають на медичну допомогу”⁶². Одночасно мало місце нехлюйське ставлення лікарів до сільських пацієнтів. Про це йшлося у чисельних дописах сількора у місцеві часописи. У дописі сількора із Черче Смотрицького району так іронічно описано роботу сільського лікаря Захарченка “Прийде селянин в амбулаторію. Товаришу Захарченко допоможіть. Болить ось тут. Ні чорта не болить вигукує лікар. Прийде другий селянин. Жінка вмирає, діти малі. Допоможіть. Ні чорта не помре. А як вмре то що? Лікує чортами”⁶³. Через неналагодженість кваліфікованої медичної допомоги у селах процвітало знахарство. Сількор з села Шпиченці Деражнянського району писав про це явище “є в нашому селі “відомий лікар” –

бабка Текля Довбиш. Вона і акушерка і зубоврач і фельдшер, що хочете. Зі всіх сіл з'їжджаються люди до цієї знахарки – іноді коло її “лікарні” буває більше підвід, ніж біля районної. А бабка “лікує”, калічить, виуджуючи у селян трудові копійки⁶⁴. За матеріалами анкетного опитування, здійсненого у 1924 році більше 50% анкетованих, займалися самолікуванням народними засобами, 70% – селян зверталися за допомогою до сільських знахарів.

Надання медичної допомоги при пологах було чи найбільш складною проблемою в організації охорони здоров'я на селі. У 20-ті роки вважалося, що “жінка мусить в стражданнях народжувати дітей вдома”. Селянки до медичних працівників зверталися у найбільш важких випадках, коли було вичерпано всі народні засоби. Це підтвердили соціологічні обстеження, здійснені органами охорони здоров'я у 1926 році. І з 500 опитаних сільських жінок-породіль лише 4 зверталися за медичною допомогою до акушерок, решта народжували дітей вдома, вдаючись до послуг бабок-повитух. Причину такого ставлення до пологодопомоги 72 жінки пояснили тим, що лікарня є дуже віддаленою від їхнього села, 78 – відсутністю транспорту для своєчасної доставки породіль у лікарню, 346 – вважали, що присутність акушерки при пологах є зайвою через те, що у селі прийнято народжувати дітей вдома, звертаючись за допомогою при пологах лише до місцевих бабок-повитух⁶⁵. Лікарі, які практикували у подільських селах також відмічали, що “випадки акушерської допомоги селянам майже завжди відбуваються через бабку-повитуху, яка приймає пологи без дотримання необхідних заходів гігієни. Цими ж бабками робляться аборти і даються поради щодо попередження вагітності. Аборти робляться якимось колючим предметом: спицею або веретеном, а також прийманням всередину власноруч виготовлених настоек”⁶⁶. Відсутність кваліфікованої медичної допомоги при пологах надзвичайно ускладнювало становище сільської жінки, часто призводило до трагічних наслідків. Це видно зі скарги селян Стрижівки Вінницького округу, яка надійшла до редакції газети “Радянське село”. “У нас немає в селі лікарні, акушерки, а хворих багато і доводиться їх возити в лікарню за вісім верст, а відвезли то не приймають тому, що не нашого району. Недавно був випадок: жінка-селянка народжувала дитину. Замість акушерки покликали бабку-повитуху. Та взялася брудними руками і заразила нещасну жінку. Через три дні після пологів повіз чоловік жінку у лікарню, але було пізно. Вона того ж дня померла”⁶⁷. Таким чином, медична допомога селянам мала багато хиб, була недосконалою. Отже, у доколгоспний період з'являється на селі мережа медичних

закладів, зокрема районні та сільські лікарні, амбулаторії, фельдшерські та акушерські пункти, але їх кількісна та якісна характеристика залишалася недостатньою та неефективною. В організації медичної допомоги в подільському селі, у доколгоспний період, було чимало невирішених проблем, які негативно впливали на повсякденне життя селян.

Значну роль у повсякденному житті подільського селянина відігравала торгівля, зокрема, ярмарки і базари. Саме тут селяни традиційно збували вирощену сільськогосподарську продукцію, купували необхідні у повсякденному житті речі. Базари проводилися у 103 містечках краю. Зазвичай неділя була базарним днем. За результатами усного опитування, старожилів, проведеного Вільямом Ноллом, на початку 90-х років ХХ ст., найбільш поширеними видами товарів, які продавалися на ярмарках і базарах було зерно, овочі, фрукти, сало, яйця, молокопродукти, птиця, худоба⁶⁸. В обстеженні ярмарок Вінницького округу у 1926 році зазначалося: “По всіх ярмарках звичайними речами продажу є різна худоба, домашня птиця, яйця, жито, пшениця, овес та інші зернові продукти, різне борошно, молочні продукти, різноманітні кустарні вироби, продукти першої необхідності, мануфактура”⁶⁹. Мережа базарів та особливо ярмарків на Поділлі складалася стихійно і тому була нерівномірно розміщена. Так, ярмарки у Вінницькому окрузі проводилися у 43 населених пунктах і їх тривалість у рік складала 1703 ярмаркових днів. На Вінниччині, ярмарки спеціалізувалися на продажу певних товарів. наприклад, Дашівський – гончарних виробів, дощок, Мізюківський – саней, коліс, діжок. Райгородецький – смушків, Новокостянтинівський – кожухів, чобіт, Хмільницький – возів, борін, санів, Лінецький – тютюну⁷⁰. В той же час у Тульчинському окрузі відбувалося всього два ярмарки тривалістю 26 днів⁷¹. У тих сільських місцевостях де була розвинута мережа базарів та ярмарків спостерігалось підвищення товарності селянського господарства, його дохідності, що позитивно впливало на повсякденне життя мешканців сіл і навпаки відсутність базарів та ярмарок, їх значна віддаленість від села вкрай негативно позначалося на житті селянина. Для того щоб збути сільгосп-продукцію або придбати необхідні товари доводилося селянину в умовах бездоріжжя або відсутності тягла долати десятки кілометрів.

Придбати у селі необхідні товари теж було дуже непросто з огляду на те, що державні, кооперативні і приватні стаціонарні торговельні заклади розташовувалися, як правило, в окружних та районних центрах. Так, під час обстеження торгівлі у Проскурівському окрузі у 1926 році з'ясувалося, що з 2470 магазинів, крамниць Проскурівщини 741 розташовано в окруж-

ному центрі, 1309 у містечках, райцентрах і лише 420 безпосередньо у селах. Через це 57% обігу торгівлі припадало на Проскурів, 32,3% на інші міста та селища міського типу і лише 10,4% безпосередньо на село⁷². Сільські заклади торгівлі, як правило, були представлені невеликими крамницями, які мали в продажу найнеобхідніші товари: сіль, сірники, гас, обмежений асортимент промислових виробів, тобто найнеобхідніші речі повсякденного вжитку. Але їх придбання селянами надзвичайно ускладнювалося нерозвинутістю торгівельної мережі. Наприклад, на 10 тисяч сільського населення Проскурівського округу у 1925–1926 рр. припадало 17 крамниць, з них 8 кооперативних і 9 приватних. Крім того, у 20,2% селах округу взагалі були відсутні стаціонарні торгівельні заклади, а в окремих районах цей показник був ще вищим, зокрема у Летичівському районі 35,6%, Старосинявському – 39,9%, Юринецькому – 51,7%, Михомпільському – 57,1 % сіл не мали жодних стаціонарних закладів торгівлі⁷³. Відсутність або недостатня мережа торгівельної інфраструктури зумовлювала значні труднощі і проблеми у повсякденному житті селянина.

До того ж, якість торгівельного обслуговування сільського населення була надто низькою. Постійний дефіцит багатьох промислових та продовольчих товарів у сільських крамницях, систематичні перебої в торгівлі товарами першої необхідності, низька культура обслуговування найбільш характерні риси діяльності сільських закладів торгівлі. У замітці сількора з села Сокіл Жванецького району досить іронічно оцінювалася робота сільських кооперативів споживачів, які повинні були задовольнити попит селян “Для чого існують наші кооперативи? Ніхто не знає, а як треба що купити, то навіть голова кооперативу до приватного крамаря посилає. І не дивно, бо в двох кооперативних крамницях краму як кіт наплакав, а правлінню байдуже”⁷⁴. В іншій кореспонденції з села Остапківці Кузьминського району зазначалося “сільська крамниця вічно на колодці. Селяни попід вікна ходять, очікують прикажчика. Доводиться за потрібним крамом чи товаром масового вжитку до міста йти”⁷⁵. “Погано працює кооперація, – зазначалося у записі сількора з села Баговиця Китайгородського району – не навчилася ще й досі прислухатися до вимог споживачів. Йдуть, наприклад, святки, попит на крам в селах величезний. Вимагають всього і на всі вимоги в кооперації одна відповідь “нема” завтра завеземо”⁷⁶. В іншій кореспонденції із села Колибай Проскурівського округу з гіркотою зазначалося: “селянство розуміє користь від кооперації та на жаль, наша кооперація, а власне прикажчик не дбає про споживачів. Прийде селянин до крамниці: а прикажчика немає, хоч не хоч, а йде до при-

ватника у місто”⁷⁷. Селяни із села Рахнівка, Маківського району скаржилися у редакцію газети “Червоний кордон”: “Ото наша кооперація якась така, навезе краму, що ти до нього прицінишся на всі боки, а не вгризеш. А оце пішла назустріч кооперація покупцям, закупила дешеві оселедці та всі гнилі. Натє мовляв споживайте. Тепер вже зовсім м’яко. Не треба купати, бо в руках самі розлазяться”⁷⁸.

Отже, робота сільських закладів торгівлі залишалася незадовільною і цим самим створювала значні побутові труднощі та проблеми у повсякденному житті селян.

В цілому, соціально-побутові умови життя подільських селян залишалися незадовільними та важкими, через відсутність школи, лікарні, крамниці, клубу. В багатьох населених пунктах соціально-побутова сфера залишалася занедбаною і відсталою. У дописі сількора із Новосілка Кузьминського району Проскурівського округу “Загублене село” з гіркотою йшлося про таке: “Загубилося наше село серед крутих подільських ярів, чисто загубилося. Загублене, забуте, воно застигло в самогоні й хуліганстві. Про культурну роботу на селі ніхто не згадує. Хати-читальні, бібліотеки, школи, клубу, ясел, лікарні, крамниці немає. Зате старий побут: пияцтво, хуліганство процвітають. Самогон варить все село. А звідси і сумні наслідки”⁷⁹.

Характеризуючи повсякденне життя подільського селянина у доколгоспний період варто констатувати, що у цей час відбувалися позитивні зміни пов’язані з еволюцією селянського житла. В результаті відбулося деяке поліпшення житлових умов мешканців сіл. Проте у цей період не вдалося досягти радикальних змін у сільській оселі, зокрема переломити традиційну тенденцію залишкового принципу фінансування будівництва та впорядкування житла. Селянська хата залишалася некомфортною, погано облаштованою, а умови проживання у традиційній однокімнатній оселі з земляною або глиняною долівкою, підсліпуватими віконцями, з примітивним штучним освітленням важкими. Істотного поліпшення не зазнав селянський двір. Більшість з них залишалися невпорядкованими, недостатньо декоративно прикрашеними. Незадовільними були санітарно-гігієнічні умови селянського двору. Все ж, у 20-ті роки громадськістю розроблялися різноманітні підходи щодо впорядкування селянського двору, благоустрою села. У доколгоспний період на повсякденне життя селянина позитивно впливала поява шкіл, лікнепів, клубів, сельбудів, хат-читалень, лікарень, амбулаторій, фельдшерських пунктів, крамниць та інших закладів соціально-побутової інфраструктури. Проте невирішені проблеми і труднощі соціальної сфери тодішнього села були використані

комуністичною владою як агітаційний матеріал за як найшвидше створення колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства. Спекулюючи на фактах нерозвиненості соціально-побутової сфери доколгоспного села, вживлювалася у голови селян думка, що лише колгоспний лад покінчить з відсталістю села, патріархальними формами побуту. “Колгоспне життя, – писала газета Вісті”, – це не тільки жирний борщ, довільний кусень хліба. Це також культурний соціалістичний побут – добротний одяг, взуття, радіо, ясла, охайна хата, гігієна, чудовий клуб, лазня”⁸⁰.

Примітки:

1. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу. Колективна монографія в 2-х частинах. – Частина I. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2010. – 378 с.; Зінченко, А. Нариси історії подільського селянства 1917–1930 рр. / Арсен Зінченко. – Вінниця : ДП Державна картографічна фабрика, 2008. – 343 с.; Рибак, І. Побут подільського села у 20–60-ті роки ХХ ст. / І. Рибак // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937–1997). Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький : “Доля”, 1997. – С. 286-299.
2. Марзеев, А. Н. Жилище и санитарный быт сельского населения Украины / А. Н. Марзеев. – Харьков : Соцмедиздат, 1927. – С. 65.
3. Там само. – С. 67.
4. Там само. – С. 68.
5. Там само. – С. 69.
6. Червоний півень буяє // Червоний кордон. – 1926. – 5 вересня.
7. Чому ми горимо? // Червоний кордон. – 1926. – 14 січня.
8. Марзеев, А. Н. Зазначена праця. – С. 70.
9. Там само. – С. 71.
10. Там само. – С. 73.
11. Пустимо сонце до наших хат // Червоний кордон. – 1927. – 13 квітня.
12. Марзеев, А. Н. Зазначена праця. – С. 76.
13. Там само. – С. 78.
14. Там само. – С. 79.
15. Полоцький, О. Культурне будівництво на селі / О. Полоцький. – Харків: 1930. – С. 5.
16. Кульчицкий, С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 134.
17. Нечитайло, В. В. Еволюція житлового будівництва за роки радянської влади

/ В. В. Нечитайло // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 1. – С. 68.

18. Калініченко, В. В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – С. 195.
19. Бюллетень Подольського губернского статистического бюро. – Вінниця : Типографія ім. Леніна, 1925. – № 2. – С. 14.
20. Там само. – С. 15.
21. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р. 147. – Спр. 1124. – Оп. 1. – Арк. 1.
22. Марзеев, А. Н. Зазначена праця. – С. 87.
23. Україна. Статистичний щорічник. 1925 р. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – С. 50-51.
24. Кінець каганцям // Червоний кордон. – 1926. – 11 вересня.
25. Касьян, А. Из быта сельского коммуниста / А. Касьян // Коммунист. – 1926. – 18 февраля.
26. Куліковський, М. С. Характеристика селянського житлового будівництва на Шепетівщині / М. С. Куліковський. – Шепетівка : Округне відділення ВУАН, 1927. – С. 27.
27. Україна. Статистичний щорічник. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – С. 50-51.
28. Такі ями і баюри, що ні проїхати, а ні пройти” // Червоний кордон. – 1925. – 10 вересня.
29. А сільраді байдуже // Червоний кордон. – 1925. – 10 вересня.
30. Хай хоч постановляють // Червоний кордон. – 1925. – 13 вересня; А що буде восени // Червоний кордон. – 1925. – 10 вересня.
31. Шафир, И. Я. Некоторые итоги проведения трудовой дорожной повинности в 1926/27 гг. / И. Я. Шафир // Экономика и статистика Проскуровщины. Ежемесячный бюллетень Проскуровского окрплана и окрстатбюро. Ноябрь-декабрь. – Проскуров, 1927. – № 2-3. – С. 18.
32. Будуймо шляхи з твердим покриттям. Передова // Радянське село. – 1926. – 16 вересня.
33. Коні гинуть // Червоний кордон. – 1926. – 11 вересня.
34. Народна освіта. Бюллетень // Подільського губстатбюро. – 1925. – № 2. – С. 96.
35. Народное образование на Подолии / по предворительным данным обследования на 1 января 1924 г. // Бюлетень Подольского статистического бюро. Апрель-Июнь 1924. – Вінниця : Типографія ім. Леніна, 1924. – С. 110.
36. Дівчата повели вперед // Червоний кордон. – 1926. – 11 квітня.

37. Радіють, що скинули полуду з очей // Червоний кордон. – 1926. – 11 квітня.
38. Поділля в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр. – Вінниця, 1957. – С. 134.
39. Школам потрібна допомога // Червоний кордон. – 1926. – 12 червня.
40. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 166. – Оп. 17.– Спр. 109. – Арк. 40.
41. Шкільне будівництво на Проскурівщині. // Червоний кордон. – 1927. – 22 червня.
42. З освітою погано // Червоний кордон. – 1927. – 5 січня.
43. Народна освіта // Бюлетень Подольського губстатбюро. – 1925. – № 2. – С. 100.
44. Там само.
45. Народна освіта // Бюлетень Подольського губстатбюро. – 1926. – № 2. – С. 98.
46. Зразковий вчитель // Червоний кордон. – 1925. – 30.
47. Вдоволені з кіна // Червоний кордон. – 1926. – 15 вересня.
48. Щира подяка за кіно // Червоний кордон. – 1927. – 14 травня.
49. Кіно-по жванецьки // Червоний кордон. – 1927. – 23 вересня.
50. Не ловить гав, хлопці // Червоний кордон. – 1924. – 12 жовтня.
51. Полоцький, О. Культурне будівництво на селі / О. Полоцький. – Харків: 1929. – С. 63.
52. Чому не світяться вікна наших клубів // Червоний кордон. – 1926. – 12 грудня.
53. Село, яким воно не повинно бути // Червоний кордон. – 1928. – 8 грудня.
54. Наведіть порядок у читальні / Червоний кордон. – 1907. – 26 січня.
55. Стельмах, М. Болячки нашого побуту / М. Стельмах // За тверезість. – 1930. – № 2. – С. 13.
56. Бюлетень Подольського губстатбюро. – 1925. – № 2. – С. 96.
57. Из быта сельського коммуниста // Коммунист. – 1926. – 11 апреля.
58. Збірник постанов та розпоряджень уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки. – Харків : 1925. – № 32. – С. 114-124.
59. Дынин, М. Е. План построения сельской лечебной сети и постновки лечебного дела на селе в течение ближайших пяти лет (1925–1930 гг.) / М. Е. Дынин // Профилактическая медицина. – 1925. – № 1. – С. 103.
60. Хорош, І. Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР. – К. : Вид-во “Медицина”, 1971. – С. 48.

61. Мерков, А. М. Здравоохранение в Винницком округе / А. М. Мерков // Профилактическая медицина. – 1927. – № 7. – С. 196.
62. Треба впорядкувати // Червоний кордон. – 1927. – 14 травня.
63. А як вмире то що? Лікує чортами // Червоний кордон. – 1927. – 20 серпня.
64. Калічить людей // Червоний кордон. – 1927. – 6 липня.
65. Медична допомога при пологах на селі // Радянське село. – 1926. – 27 вересня.
66. Моргулис, К. И. Подпольная медицина / К. И. Моргулис // Профилактическая медицина. – 1927. – № 8-9. – С. 90.
67. Медична допомога селянам має багато хиб // Радянське село. – 1926. – 27 вересня.
68. Нолл, В. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури. 1920–1930 рр. / Вільям Нолл. – К. : Генеза, 1999. – С. 38-39.
69. Ярмарки у Вінницькій окрузі // Бюлетень Вінницького округового статистичного бюро. – Вінниця : Держдрукарня імені Леніна, 1926. – № 1-2. – С. 80.
70. Статистичний щорічник. 1925 р. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926 – С. 256.
71. Там само. – С. 257.
72. Торгівля за II-ге півріччя 1924/25 і перше півріччя 1925/26 рр. // Статистичний бюлетень Проскурівського окружного статистичного бюро. Проскурів, 1927. – С. 62.
73. Там само.
74. Тільки слави, що кооперативи маємо // Червоний кордон. – 1926. – 1 січня.
75. Відчиніть крамницю // Червоний кордон. – 1926. – 28 липня.
76. Ось як торгують // Червоний кордон. – 1922. – 20 квітня.
77. Треба кращого прикажчика // Червоний кордон. – 1927. – 5 березня.
78. Уступка беззубим // Червоний кордон. – 1927. – 26 січня.
79. Загублене село // Червоний кордон. – 1928. – 8 грудня.
80. За щасливе колгоспне життя // Вісті. – 1932. – 21 жовтня.

Резюме

В статті, на основі цілого ряду джерел досліджено повсякденна життя крест'ян Подолли в 20-х роках ХХ століття і в частині, впливу на неї жилищних умов, соціальної сфери села.

Ключевые слова: хата, двор, село, соціальна сфера, культура быта.

Одержано 1 вересня 2011 року